

Print: 2251-6123

Online: 2717-2686

Journal of Religious Thought

Original Research

shiraz university

A Foray to the Principle of the Infinitude of the Reality of Being and Its Function in the Justification of God's Existence and the Determination of the Width of Ibn Sina's Ontological Proof (The Lovers of the Truth Argument)

Saeed Famildardashty¹ , Alireza Kohansal² , Seyyed Mortaza Hosseini Shahrudi³

¹ Ph.D. in Hikmat Ta'alaye, Department of Philosophy and Islamic Wisdom, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. saeedfamildardashty@gmail.com

² Associate Professor, Department of Philosophy and Islamic Wisdom, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (**Corresponding Author**). kohansal-a@um.ac.ir

³ Professor, Department of Philosophy and Islamic Wisdom, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. shahrudi@um.ac.ir

Abstract

This article aims to specify the main function of the Principle of the Infinitude of the Reality of Being in the justification of God's Existence while demarcating the width of multiple versions of the Ontological Proof better known as the The Lovers of the Truth Argument (Burhan-i Siddiqin). There are arguments in favor of the indemonstrability of God's existence among which one can refer to the impossibility of the attaining the acquired knowledge about God, the impossibility of attaining the present or intuitive knowledge of God, the impossibility of the deductive argument and the invalidity of inductive argument to prove God's existence, the impossibility of argument for the existence of God through the pre-eternal necessity as well as the impossibility of argument for God's existence through the absence of the defining condition. I contend that not only the application of the principle of the infinitude of Reality can justify all the aforementioned arguments, presenting God as demonstrable reality, but it also elaborates on a novel conclusion with respect to the width of the ontological argument (Burhan-i Siddiqin). In this way, all the arguments for the existence of God can share the main criterion offered by the Avicennan ontological argument. It should be noted, however, that the nobility of these arguments depends on the intensity of divine appearance in the manifestations of the reality of being.

Keywords: The Infinitude of the Reality of Being, God's Demonstrability, Avicenna's Ontological Argument (Burhan-i Siddiqin), The Connective Unity of Being, Inductive Argument, Deductive Argument.

Keywords: The Infinity of the Truth of Existence, The Provability of God, Siddiqin's Proof, The Connecting Unity of Existence, The Proof of This, The Proof of Lam.

Received: 2024/07/30; Revision: 2024/09/08; Accepted: 2024/09/17; Published online: 2024/10/05

■ Famildardashty, S., Kohansal, A. & Hosseini Shahrudi, S. M. (2025). A Foray to the Principle of the Infinitude of the Reality of Being and Its Function in the Justification of God's Existence and the Determination of the Width of Ibn Sina's Ontological Proof (The Lovers of the Truth Argument)). *Journal of Religious Thought*, 25(1), 53-66.

<https://doi.org/10.22099/jrt.2024.50856.3085>

■ Copyright © The Author

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Introduction and Problem Statement

In this research, we explain the principle of "infinite of the reality of existence" and some of its components and branches to determine the function of this principle in justifying the "provability of God" as well as "determining the scope of the Proofs of the Truthful." There are arguments in support of the idea of the unprovability of the existence of God, among which one can refer to the impossibility of attaining the acquired knowledge about God, the impossibility of attaining the present or intuitive knowledge of God, the impossibility of the deductive argument and the invalidity of inductive argument to prove God's existence, the impossibility of argument for the existence of God through the pre-eternal necessity as well as the impossibility of argument for God's existence through the absence of the defining condition. We have addressed them in this article.

The authors believe that not only the application of the principle of "the infinite of the reality of existence" can justify all the aforementioned arguments and present God as a provable truth, but also this principle contributes to "determining the scope of the proofs of the truthful." In a way, all the arguments that aim to prove the existence of God can meet the criteria of "the proof of the truthful," except that these proofs vary in effectiveness depending on the intensity of God's appearance in the manifestations of the reality of existence. Proving the existence of God as the only purely independent entity in the realm of existence is of utmost importance because if such an existence cannot be proven, we will face challenges in both the realm of ontology and epistemology.

When it comes to the ontological dimension, if the existence of God as an independent entity and cause of all causes cannot be proven, then the existence of any other entity in the realm of existence cannot be proven either. In philosophical and mystical ontology, the effect is identical to its cause, and in this case it will not have an independent existence in order to be characterized as "provable" due to that existence; while a person finds in one's conscience that one has the ability to prove some entities in the realm of existence.

Regarding the epistemological dimension, the impossibility of God's provability would mean the negation of the possibility of perceiving reality in its absolute sense, because the perception of the reality of objects as partial, confined, and dependent realities relies on the perception of a general, absolute, and independent reality, to which all realities lead, and otherwise we would be caught in a continuum in the recognition of reality. In other words, it is necessary to accept the existence of a reality as an independent and intrinsic reality to which all realities end; because just as it is not possible for all human knowledge to be obvious, it is also not possible for all knowledge to be acquired and theoretical due to the occurrence of the forbidden distance and continuity, and in this case, we would not know anything. While the realization of knowledge and science in general is undeniable and certain, it is on this basis that some believe that until knowledge of God as an independent truth is achieved, no being will be knowable as the essence of something cannot be understood unless its cause and reason are understood.

In this way, there is no doubt that the justification and explanation of the provability of God's existence is considered to be one of the core issues of ontology and epistemology, and until a valid explanation is presented in this regard, it is logically impossible to present justified theories regarding other issues in ontology and epistemology. However, as will be explained below, the issue of the possibility of God's provability faces serious doubts and obstacles, which in the continuation of this research we will try to resolve by using a descriptive-analytical method, while explaining these doubts and obstacles by applying the principle of "the infinite of the reality of existence" and some of its ramification.

If we want to briefly state the issues we will address in this research, we should point out the following:

- A) An explanation of the infinite of the reality of existence, its components and ramifications; B) An explanation of the most important arguments about the "unprovability of God"
- C) Criticism and examination of the argument about the "unprovability of God" emphasizing the principle of "infinite of existence"
- D) A glance at the function of the principle of "infinite of reality" in determining the "scope of the proofs of the truthful"

Methodology

Descriptive-analytical method.

Discussion

This article aims to explore “the provability of God” to determine “the scope of the truthful proofs” by relying on the principle of “the infinitude of the reality of existence” and providing a new explanation of this principle. Accordingly, if it is accepted that the existence of God, encompasses all areas of existence, even the area of “the human mind” because of the principle of “the infinite reality of existence,” then it can be systematically claimed that any argument for the existence of God will be an argument from “the existence of God to the existence of God.” And based on this, all theological proofs fall into the scope of the proof of the truthful, meaning it would expand the scope of the ontological proofs.

Conclusion

The application of the principle of “the infinitude of the reality of existence” and some of its ontological ramifications, such as the principle of “the connected unity of existence in the realm of existence,” indicates the fact that the existence of God Almighty is provable, and based on this, the arguments that were expressed about the unprovability of the existence of God Almighty are not sound and correct. Also, the application of the principle of “the infinitude of the reality of existence” in the field of determining the scope of the Proofs of the Truthful expresses this novel point that the scope of the Ontological Proofs can be as wide as the scope of the proofs of theology, and in this case, the criterion for the validity of the proofs of the truthful in relation to each other is the intensity of the manifestation that God Almighty exists in the manifestations of truth.

نگاهی به اصل عدم‌تناهی حقیقت وجود و کارکرد آن در توجیه اثبات‌پذیری خداوند و تعیین گسترهٔ براهین صدیقین

سعید فامیل‌دردشتی^۱، علی‌رضا کهنسال^۲، سید مرتضی حسینی شاهرودی^۳

^۱ دکتری حکمت متعالیه، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

saeedfamildardashty@gmail.com

^۲ دانشیار گروه فلسفه و حکمت اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول).

kohansal-a@um.ac.ir

^۳ استاد گروه فلسفه و حکمت اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

shahrudi@um.ac.ir

چکیده

هدف این نوشتار آن است که ضمن تبیین اصل عدم‌تناهی حقیقت وجود و برخی از لوازم و فروعات آن، کارکرد این اصل را در توجیه اثبات‌پذیری خداوند و نیز تعیین گسترهٔ براهین صدیقین مشخص نماید. امتناع تحقق علم حصولی به خداوند، امتناع تحقق علم حضوری به خداوند، امتناع اقامهٔ برهان لم و عدم اعتبار برهان این برای اثبات خداوند، امتناع اقامهٔ برهان بر وجود خداوند به‌واسطهٔ فقدان شرط تعریف و اثبات‌پذیری از دلایلی هستند که در این تحقیق بر اثبات‌ناپذیری خداوند، اقامه شده‌اند. نگارنده معتقد است نه‌تنها به‌کارگیری اصل عدم‌تناهی حقیقت وجود می‌تواند ادلهٔ مذکور را توجیه و خداوند را به‌عنوان حقیقتی اثبات‌پذیر مطرح نماید؛ بلکه توجه به این اصل می‌تواند بیان‌کنندهٔ نتیجه‌ای بدیع در زمینهٔ تعیین گسترهٔ براهین صدیقین باشد؛ به‌نحوی که جمیع براهین اثبات وجود خداوند می‌توانند واجد ملاک برهان صدیقین باشند؛ البته با لحاظ این تفاوت که میزان شرافت این براهین بسته به شدت ظهور خداوند در مظاهر حقیقت وجود متفاوت خواهد بود.

واژگان کلیدی: عدم‌تناهی حقیقت وجود، اثبات‌پذیری خداوند، برهان صدیقین، وحدت اتصالی وجود، برهان این، برهان لم.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۰۹؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۱۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۷؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۷/۱۴

□ فامیل‌دردشتی، سعید؛ کهنسال، علی‌رضا؛ حسینی شاهرودی، سید مرتضی (۱۴۰۴). نگاهی به اصل عدم‌تناهی حقیقت وجود و کارکرد آن در توجیه

اثبات‌پذیری خداوند و تعیین گسترهٔ براهین صدیقین. *اندیشه دینی*، ۲۵(۱)، ۵۳-۶۶.

doi <https://doi.org/10.22099/jrt.2024.50856.3085>

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

۱. مقدمه و طرح مسأله

اثبات وجود خداوند به‌عنوان تنها وجود مستقل محض در ساحت هستی، دارای اهمیت ویژه‌ای است؛ چه‌اینکه اگر نتوان چنین وجودی را به اثبات رساند، هم در حیطه هستی‌شناسی و هم در حیطه معرفت‌شناسی با تعارضات و تنگنایی مواجه خواهیم شد.

در بُعد هستی‌شناختی چنانچه نتوان وجود خداوند را به‌عنوان وجودی مستقل و علت‌العلل به اثبات رساند، وجود هیچ موجود دیگری نیز در ساحت هستی قابلیت اثبات نخواهد داشت. این سخن زمانی مقبولیت بیشتری می‌یابد که به این حقیقت التفات داشته باشیم که مطابق با نظر تحقیق در وجودشناسی فلسفی و عرفانی، معلول، عین‌ربط به علت خود است و در این حالت وجود مستقل نخواهد داشت تا بخواند به‌سبب آن، متصف به اثبات‌پذیری شود. این درحالی است که آدمی بالوجدان می‌یابد فی‌الجمله توانایی بر اثبات برخی از موجودات را در ساحت هستی دارد.

در بُعد معرفت‌شناختی نیز عدم امکان اثبات‌پذیری خداوند، به‌معنای نفی امکان ادراک واقعیت به‌معنای مطلق آن خواهد بود؛ چراکه ادراک واقعیت اشیاء به‌عنوان واقعیت‌هایی جزئی، مقید و وابسته، متوقف بر ادراک واقعیتی کلی، مطلق و مستقل است، واقعیتی که تمام واقعیات منتهی به او می‌گردد و در غیر این صورت گرفتار تسلسل در شناخت واقعیت خواهیم شد. به‌بیان دیگر، پذیرش وجود واقعیتی به‌عنوان واقعیت مستقل و بالذات که تمام واقعیات به او ختم می‌گردند، ضروری است؛ زیرا همان‌گونه که بداهت تمام معلومات آدمی امکان‌پذیر نمی‌باشد، اکتسابی و نظری بودن تمام معلومات نیز به‌سبب وقوع محذور دور و تسلسل امکان‌پذیر نیست و در این حالت به هیچ چیز عالم نخواهیم شد. حال آنکه تحقق شناخت و علم فی‌الجمله امری انکارناپذیر و مسلم است. بر همین اساس است که برخی معتقدند تا شناخت خداوند به‌عنوان حقیقتی مستقل حاصل نشود، هیچ موجودی قابل شناخت نخواهد بود؛ چراکه به اصل چیزی پی برده نمی‌شود، مگر هنگامی که به علت آن دست یافته شود (ملاصدرا، ۱۳۶۰ ش، ص ۱۳). بنابراین، شبهه‌ای باقی نمی‌ماند که توجیه و تبیین اثبات‌پذیری وجود خداوند از امهات مسائل وجودشناختی و معرفت‌شناختی به‌حساب می‌آید و تا زمانی که تبیین معتبری در این زمینه ارائه نگردد، از لحاظ منطقی نمی‌توان نسبت به سایر مسائل وجودشناختی و معرفت‌شناختی نظریات موجهی ارائه نمود؛ لکن مسأله امکان اثبات‌پذیری خداوند با شبهات و موانع جدی مواجه است که در ادامه سعی می‌کنیم با روش توصیفی-تحلیلی، ضمن تبیین این شبهات و موانع، با به‌کارگیری اصل عدم‌تناهی حقیقت وجود و برخی از لوازم و فروع آن، شبهات و موانع مذکور را مرتفع نماییم. به‌طور اجمال مسائلی را که در این تحقیق به آن خواهیم پرداخت بدین قرار است: الف) تبیین عدم‌تناهی حقیقت وجود و برخی از لوازم و فروع آن؛ ب) تبیین مهم‌ترین ادله اثبات‌ناپذیری خداوند؛ پ) نقد و بررسی ادله اثبات‌ناپذیری خداوند با تأکید بر اصل عدم‌تناهی وجود؛ ت) نگاهی به کارکرد اصل عدم‌تناهی حقیقت در تعیین گستره براهین صدیقین.

۲. پیشینه مطالعاتی

در مورد حیطه مسائل مربوط به پژوهش پیش‌رو تاکنون مقالات مختلف و ارزشمندی نگاشته شده است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود: الف) امکان پذیری وجود خدا در برهان‌های وجودی مدرن، از فریدونی و آیت‌الهی (۱۳۹۲ ش)؛ ب) اقامه برهان بر اثبات وجود خداوند، امکان یا امتناع؟ از یزدانی (۱۳۹۴ ش)؛ پ) مقارنه و تطبیق برهان صدیقین سینا و عرشی صدر را در وحدت واجب‌تعالی، از قیوم‌زاده (۱۳۹۳ ش)؛ ت) نقد صدر به برهان صدیقین سینوی؛ کل، عدد و سلسله علی، از رنجبر (۱۳۹۵ ش).

در پژوهش حاضر، برای نخستین بار به کارکرد اصل «عدم‌تناهی وجود» و لوازم وجودشناختی آن، مانند وحدت اتصالی وجود در ساحت هستی در توجیه اثبات‌پذیری خداوند و نقد و بررسی ادله عدم اثبات‌پذیری خداوند، پرداخته شده است و نیز به بررسی کارکرد اصل مذکور در تعیین گستره براهین صدیقین، اشاره شده است که نتیجه آن اعتبار بخشی به جمیع براهین مشهور در اثبات خداوند و ارزش‌گذاری آن‌ها مطابق با شدت وضع ظهور خداوند در مظاهر هستی است. در ادامه، نخست به بیان مقصود از حقیقت وجود و عدم‌تناهی حقیقت وجود خواهیم پرداخت و سپس اثبات عدم‌تناهی حقیقت وجود و کارکرد آن در توجیه اثبات‌پذیری خداوند و تعیین گستره براهین صدیقین، بررسی خواهد شد.

الف) حقیقت وجود: مقصود از حقیقت وجود در این تحقیق، حقیقتی است که مشروط، متقید و متحیث به هیچ‌گونه شرط و قید و حیثیتی حتی قید، حیثیت و شرط عموم و اطلاق، نباشد؛ بلکه اطلاق، عموم، سریان، انبساط و ... از لوازم این حقیقت به‌حساب می‌آیند. شروط و قیوداتی که مقید و محدود طبیعت و حقیقت بلاشرط و بلاقید وجود باشند نیز از دایره این حقیقت خارجند. چنین حقیقتی با این ویژگی در ساحت هستی، بیش از یک مصداق حقیقی و بالذات، نمی‌تواند داشته باشد که همان ذات واجب‌تعالی است؛ چراکه فقط ذات اوست که مرهون هیچ قید، حیثیت و شرطی نیست و وجود ضروری‌زلی و مصداق بالذات وجود است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۹۴).

ب) عدم‌تناهی حقیقت وجود: مقصود از عدم‌تناهی حقیقت وجود در این مقاله آن است که اگر بپذیریم حقیقت وجود از جمیع شروط، قیود و حیثیات وجودیه، عدمیه و ماهویه عاری است، به‌نحو ضرورت نامتناهی نیز خواهد بود و براین‌اساس، هیچ ساحتی از ساحات هستی را نمی‌توان تصور نمود، مگر آنکه این حقیقت در آن ساحت ظهور و بروز داشته باشد؛ چه‌اینکه فرض تناهی چنین حقیقتی، مستلزم خلف در عدم‌تقید، تحیت و مشروطیت اوست. چنین حقیقتی با ویژگی مذکور هرگونه وجود مستقلاً را چه در طول و چه در عرض وجود خود، نفی می‌کند و وجود کثرات مشهود را به مظاهر عین‌الربط و حیثیت‌های تقییدیه شأنیۀ حقیقت وجود، تقلیل می‌دهد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۴۷؛ ج ۲، ص ۳۰۰). وجود چنین حقیقتی در ساحت هستی سبب تحقق نحوه‌ای از وحدت و اتصال وجودی در ساحت هستی است؛ وحدت و اتصالی که نفی‌کننده مرزبندی و مرتبه‌بندی حقیقی و انفصالی در ساحت هستی است. از وحدت و اتصال وجودی مذکور در وجودشناسی فلسفی و عرفانی با تعبیر گوناگونی نظیر حمل حقیقت‌ورقیت (طباطبایی، ۱۳۸۸ش، ج ۱، ص ۳۲)، معیت قیومیه (ابن عربی، ۲۰۰۳، ص ۱۷۹) و تمایز احاطی (ابن‌ترکه، ۱۳۶۰ش، صص ۹۱ و ۹۲) یاد شده است.

۳. اثبات عدم‌تناهی حقیقت وجود

در این قسمت به کمک تحلیل رابطه علیت و قاعده بسیط‌الحقیقه، بر عدم‌تناهی حقیقت وجود استدلال اقامه می‌کنیم. البته اثبات عدم‌تناهی حقیقت وجود بدون اثبات دو لازم بین آن، یعنی عین‌ربط و حیثیت تقییدیه شأنیۀ بودن کثرات به حقیقت وجود، و نیز تحقق وحدت اتصالی وجود در ساحت هستی، امکان‌پذیر نیست؛ چرا که عدم‌تناهی حقیقت وجود، تنها زمانی به درستی قابل تصور و پذیرش است که تحقق هرگونه وجود مستقل چه در طول و چه در عرض حقیقت وجود، نفی گردد. همان‌گونه که می‌بایست تحقق هرگونه انفصال حقیقی میان حقیقت وجود و مظاهر این حقیقت، نفی گردد. به‌همین جهت، در پایان هر دو استدلالی که بر عدم‌تناهی حقیقت وجود دلالت دارد، به نحوه دلالت استدلال مذکور بر عین‌ربط و حیثیت تقییدیه شأنیۀ بودن کثرات به حقیقت وجود، و نیز تحقق وحدت اتصالی وجود در ساحت هستی، اشاره خواهد شد.

۳-۱. استدلال بر عدم‌تناهی حقیقت وجود از طریق تحلیل رابطه علیت

تحلیل رابطه علیت در جانب علت، نشان دهنده این حقیقت است که وصف علیت برای علت، عارضی نیست؛ چه‌اینکه هر عرضی‌ای، معلل می‌باشد؛ آنگاه اگر این امر عرضی، عرض لازم باشد، علت آن به‌طور قطع، عرض مفارق نخواهد بود؛ بلکه یا عرض لازم دیگری است که تسلسل در پی دارد و یا ذات علت است که همان مطلوب ماست. اما اگر وصف علیت برای علت، عرض مفارق باشد، علیت علت، نیازمند علت خواهد بود و سوال به علت سابق باز می‌گردد و به‌جهت پرهیز از دور و تسلسل، پاسخ به علتی منتهی می‌گردد که علتش محتاج غیر نمی‌باشد، بلکه عین ذات اوست. وجودی که علیت عین ذات او باشد، منحصر در وجود مستقل حقیقی است که مطلقاً وابستگی و تعلق به غیر نخواهد داشت و متصف به ضرورت‌ازلی و مصداق واجب‌تعالی است.

تحلیل عمیق رابطه علیت در جانب معلول نیز نشان دهنده این حقیقت است که معلولیت با ذات معلول، عینیت دارد. براین‌اساس، معلول، عین معلولیت و اثر مفاض از علت است؛ به‌گونه‌ای که ذات معلول و اثر مفاض از علت، دو بخش متمایز از آن نیستند. اگر معلولیت، عین ذات معلول نباشد، عرض مفارق یا عرض لازم است. اگر عرض مفارق باشد، می‌توان تصور نمود که شیء گاهی معلول است و گاهی معلول نیست که خلاف معلولیت خواهد بود و اگر عرض لازم باشد، به‌جهت تأخری که لازم از ملزوم دارد، لازم در مرتبه ملزوم نیست و به‌همین سبب، معلولیت از ذات معلول قابل سلب و خلاف معلولیت است. ورود حیثیت معلولیت به ذات معلول، سبب سلب هویت استقلالی معلول می‌گردد و ذات معلول را «عین‌ربط به علت» قرار می‌دهد. براین‌بنیان، معلول هویتی مستقل و منفصل از علت نخواهد داشت و در زمره شئونات علت قرار خواهد گرفت (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۴۷؛ ج ۲، ص ۳۰۰). این تحلیل از رابطه علیت، لوازم و نتایج زیر را به‌دنبال خواهد داشت:

الف) عدم‌تناهی حقیقت وجود: دلیلی که حاکی از عینیت وصف علیت با ذات علت است، عام محسوب می‌گردد. این دلیل، عینیت جمیع صفات و مصادیق مفاهیم منتزع از ذات واجب‌تعالی را با ذات او اثبات می‌کند؛ چه‌اینکه تصور عارضی بودن صفت یا هر امر وجودی دیگری برای ذات واجب‌تعالی محذور دور یا تسلسل را در پی خواهد داشت. نتیجه آنکه با وجود واحد بسیط نامتناهی روبه‌رو هستیم که به نفس ذات بسیط نامتناهی خود، مصداق تمام مفاهیم و صفات کمالی منتزع از اوست و تقیید این ذات و حقیقت به علت‌بودن برای انتزاع علیت یا تقییدش به عالم‌بودن برای انتزاع عالمیت، تنها لحاظی ذهنی است. براین‌اساس، ذات واجب‌تعالی به‌عنوان حقیقت وجود، مشروط، مقید و متحیت به هیچ شرط، قید و حیثیتی نیست؛ به‌همین جهت، ضرورت ازلی و عدم‌تناهی وجودی دارد.

ب) عین‌ربط‌بودن کثرات به حقیقت وجود؛ ورود حیثیت معلولیت به ذات معلول، سبب سلب وجود استقلالی معلول می‌گردد و وجود آن را، نه به‌عنوان حقیقتی مستقل در قبال حقیقت واجب‌تعالی و یا وجودی مرتبط با واجب‌تعالی، بلکه به‌عنوان مظهری از مظاهر و شأنی از شئون واجب‌تعالی که عین‌ربط و غیرمنفصل از اوست، تقلیل خواهد داد.

پ) تحقق وحدت اتصالی وجود در ساحت هستی؛ پذیرش عدم‌تناهی حقیقت وجود در کنار عین‌ربط‌بودن کثرات به حقیقت وجود، سبب تحقق نحوه‌ای از وحدت اتصالی در ساحت هستی خواهد بود؛ وحدتی که به‌واسطه عدم امکان تخلل عدم در ساحت هستی، تخلل عدم میان وجود عین‌ربط و وجود مستقل به‌معنای انفصال حقیقی میان آن‌ها و خلف در عین‌ربط‌بودن است، مساوق با وحدت شخصیّه وجود است (ملاصدرا، ۱۴۱۷ق، ج ۲، صص ۳۹۵ و ۴۱۳-۴۱۴).

۳-۲. استدلال بر عدم‌تناهی حقیقت وجود از طریق قاعده بسیط‌الحقیقه

مقصود از وجودی که بساطت حقیقی دارد، وجودی است که مطلقاً در او ترکیبی راه ندارد؛ چنین وجودی به‌نحو ضرورت، واجد تمام کمالات وجودیه و نیز نامتناهی است؛ در غیر این صورت، مرکب از وجدان و فقدان است و چنین ترکیبی خلاف بساطت حقیقی او خواهد بود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۶، صص ۱۱۰-۱۱۲). لوازم و نتایج تحلیلی که گذشت به قرار زیر است:

الف) نامتناهی بودن حقیقت وجود؛ وجودی که بسیط محض است و هیچ‌گونه ترکیبی در او راه ندارد، حقیقت و مصداق بالذات وجود و نامتناهی است؛ زیرا وجود، بدون حیثیت تقییدیه و تعلیلیه، از او انتزاع و بر او حمل می‌شود؛ در غیر این صورت، بسیط محض نخواهد بود؛ عدم تناهی این وجود نیز لازمه بساطت محض و سلب مطلق ترکیب از اوست؛ چنانکه اگر متناهی باشد، محدود و مرکب از وجدان و فقدان خواهد بود که با بساطت محض ناسازگار است.

ب) حیثیت تقییدیه شأنی‌بودن کثرات: عدم‌تناهی حقیقت وجود به‌واسطه بساطت محض آن، سبب می‌گردد که نحوه تحقق کثرات وجودی نیز در درون ساحت همین وجود نامتناهی تفسیر و تبیین گردند؛ چنانکه وجود نامتناهی بسیط، ساحتی بیرون از خود ندارد تا کثرات در آن ساحت قرار گیرند. براین اساس، لحاظ کثرت در حقیقت نامتناهی وجود به‌نحو حیثیت تقییدیه شأنی‌است. دراین لحاظ، گرچه کثرات، فی‌نفسه مصداق بالذات و حقیقی وجود نمی‌باشند، اما به‌شرط لحاظ شأنیّت آن‌ها، برای حقیقت نامتناهی وجود ازطرفی و معیت حقیقت وجود با آن‌ها ازطرفی دیگر، دارای حقیقت نفس‌الامری هستند (یزدان‌پناه، ۱۳۸۸ش، ص ۱۹۶).

پ) تحقق وحدت اتصالی وجود در ساحت هستی؛ عدم‌تناهی حقیقت وجود به‌واسطه بساطت و عدم امکان لحاظ و تحقق وجود کثرات در ساحتی بیرون از این حقیقت، توهم تحقق هرگونه انفصال و تباین حقیقی میان حقیقت وجود و مظاهر آن را نفی و سبب تحقق نحوه‌ای از وحدت و اتصال در میان حقیقت وجود و مظاهر آن می‌گردد؛ اتصالی که به‌واسطه عدم تخلل عدم در آن با وحدت شخصیّه وجود، مساوقت دارد (ملاصدرا، ۱۴۱۷ق، ج ۲، صص ۳۹۵ و ۴۱۳-۴۱۴).

۴. ادله اثبات‌ناپذیری خداوند و بررسی آن‌ها با تأکید بر اصل عدم‌تناهی حقیقت وجود

قبل از بررسی مهمترین ادله اثبات‌ناپذیری خداوند لازم است دو نکته توضیح داده شود:

نکته اول: ادله اثبات‌ناپذیری خداوند را در سه ساحت می‌توان دسته‌بندی نمود؛ ساحت اول ساحتی است که در آن ادله کسانی مطرح می‌گردد که اساساً باور به وجود خداوند ندارند و وجود او را اثبات‌ناپذیر می‌دانند. ساحت دوم ساحتی است که در آن ادله کسانی مطرح می‌گردد که وجود خداوند را به‌واسطه بدیهی بودن، بی‌نیاز از استدلال و اثبات می‌دانند و ساحت سوم ساحتی است که در آن ادله کسانی مطرح می‌گردد که به برخی از استدلال‌های اقامه شده بر وجود خداوند نقدهایی دارند. در این تحقیق عمده مباحث و استدلال‌ها، مرتبط به ساحت‌های دوم و به‌ویژه سوم بوده و به ساحت اول پرداخته نشده است.

نکته دوم: ادله‌ای که در این تحقیق به‌عنوان ادله اثبات‌ناپذیری خداوند مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند، بخشی حاصل تتبع در منابع مختلف و بخشی دیگر حاصل بارش فکری نگارنده است. براین اساس، مبنا و ملاک انتخاب این ادله، جامعیت و فراگیری آن‌ها نسبت به دلایل مشابه است به‌گونه‌ای که این ادله بتوانند سایر ادله مشابه در این زمینه را تحت پوشش قرار دهند و با روشی که در نقد آن‌ها به کار گرفته می‌شود، بتوان راه‌حل‌های مشابهی را در مورد سایر ادله مربوط به اثبات‌ناپذیری خداوند ارائه داد. در ادامه به تبیین و بررسی مهمترین این ادله خواهیم پرداخت:

۴-۱. امتناع تحقق علم حصولی به خداوند

یکی از مهمترین دلایلی که می‌توان از آن درجهت اثبات‌ناپذیری خداوند استفاده نمود، عدم تحقق علم حصولی به خداوند است. با این بیان

که عدم تحقق علم حصولی به خداوند به معنای عدم امکان تصور خداوند است و عدم امکان تصور خداوند نیز با عدم امکان اقامه برهان بر خداوند، تلازم خواهد داشت؛ چراکه هر برهانی دربردارنده مجموعه‌ای از قضایایی است که صدق آن‌ها متوقف بر تصور اجزای آن قضایاست و تصدیق هر قضیه‌ای بدون تصور اجزای آن ناممکن است؛ چه اینکه تصدیق بالاتصور امکان‌پذیر نیست. عدم امکان تحقق علم حصولی به خداوند به طرق مختلفی مورد اشاره قرار گرفته است که به دو مورد آن اشاره می‌کنیم:

(الف) هر ممکن‌الوجودی دارای ماهیت است. براین اساس، هر موجودی ممکن‌الوجود نبود، ماهیت ندارد و ماهیتش عین وجود اوست. واجب‌الوجود، ممکن‌الوجود نیست، پس ماهیت ندارد. سلب ماهیت از واجب‌تعالی ملازم با سلب حد از اوست؛ چه اینکه حد سخنی است که دلالت بر ماهیت شیء دارد (ملاصدرا، بی‌تا، ص ۲۰۹) و سلب حد از واجب‌تعالی به معنای عدم امکان تحقق علم حصولی به اوست؛ چون علم حصولی به یک حقیقت، دایرمدار وجود یا عدم وجود اجزای ماهوی برای آن حقیقت است و حقیقتی که اجزای ماهوی ندارد، حد و تعریف نیز نخواهد داشت. نفی حد و ماهیت از واجب‌تعالی افزون بر اینکه تصور واجب‌تعالی و علم حصولی به او را ممتنع می‌کند، امکان اقامه برهان بر وجود او را نیز ناممکن می‌سازد؛ چه اینکه حد و برهان مشترکند و موجود فاقد حد، برهان نیز ندارد (میرداماد، ۱۳۸۵ش، ص ۱۴۷).

(ب) مقدمه اول: حقیقت واجب‌تعالی چیزی نیست جز نحوه وجود عینی و خارجی او که عین ذات اوست. مقدمه دوم: تنها چیزی به علم حصولی در می‌آید که در هر دو ساحت خارج و ذهن تحقق یابد. مقدمه سوم: وجود خارجی هیچ‌گاه با حفظ خارجیت خود به وجود ذهنی منقلب نمی‌شود، چون لازم می‌آید حقیقت واحد در عین اینکه منشأ آثار خارجی است، منشأ آثار ذهنی نیز باشد. نتیجه: حقیقت واجب‌تعالی که عین خارجیت اوست، هرگز به وجود ذهنی منقلب نمی‌شود و متعلق علم حصولی قرار نمی‌گیرد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۱۱۳). عدم امکان تعلق علم حصولی به خداوند به معنای عدم امکان اثبات واجب‌تعالی به واسطه قیاس برهانی است؛ زیرا قیاس مشتمل بر قضایایی است که شرط تصدیق آن‌ها تصور اجزای آن است و با فقدان این شرط، صحت و اعتبار قیاس برهانی مخدوش می‌گردد.

نقد و بررسی: در استدلال فوق ملازمه‌ای که میان نفی علم حصولی به خداوند به واسطه نفی ماهیت از او با اثبات ناپذیری خداوند برقرار شده، صحیح نیست؛ زیرا طریق معرفت و اثبات اشیاء در وجود حذام یا حدناقص که ریشه در تصورات ماهوی دارد، منحصر نیست؛ بلکه در موارد بسیاری می‌توان از طریق لوازم وجودی اشیاء بر وجود آن‌ها برهان اقامه نمود. ابن سینا در این ارتباط با صراحت بیان می‌دارد که می‌توان از راه لوازم وجودی یک شیء به ذات آن راه یافت و لذا شناخت اشیاء از راه لوازم آن‌ها را دارای منزلتی هم‌سنگ با شناخت اشیاء به حذام آن‌ها می‌داند (طوسی، ۱۳۷۵ش، ج ۱، ص ۱۱۱). صدرا نیز بیانی مشابه با شیخ‌الرئیس دارد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۱۸۸). براین اساس، در مورد وجود خداوند نیز می‌توان تعریف و به تبع آن استدلال بر وجود خداوند را از طریق لوازم وجودی او، جانشین تعریف و استدلال حدی از او دانست و این سخن نه تنها در مورد خداوند محذوری ندارد، بلکه مطابق با ویژگی عدم‌تناهی خداوند، به عنوان تنها مصداق بالذات و حقیقی حقیقت وجود خواهد بود. خداوند به سبب ویژگی عدم‌تناهی وجودی که ریشه در اطلاق وجودی او به جهت عدم تقید و تحیت به جمیع قیود وجودی، ماهوی و عدمی دارد، با جمیع مظاهر وجودی خود، به نحو تمایز احاطی، معیت و اتصال وجودی دارد؛ معیت و اتصالی که در پرتو آن، تصور هرگونه انفصال وجودی و تباین حقیقی میان خداوند و مظاهرش منتفی است و در این صورت شناخت و معرفت لوازم وجودی خداوند به عنوان مظاهر او، به منزله معرفت به ملزوم است و همین مقدار معرفت، مصحح علم حصولی اجمالی و غیراکتناهی به خداوند است. به این معنا که عقل با مشاهدۀ مظاهری که محدود و عین‌ربط به خداوند هستند، به وجود نامحدودی که ورای این تعینات خلقی و وجودات مقید است، منتقل خواهد شد و در مورد خداوند همین مقدار شناخت، مصحح اتیان برهان و استدلال بر وجود او خواهد بود.

۴-۲. امتناع تحقق علم حضوری به واجب‌تعالی

یکی دیگر از دلایلی که می‌توان از آن درجهت اثبات ناپذیری خداوند استفاده نمود، عدم تحقق علم حضوری به خداوند است. براین اساس، نمی‌توان با تمسک به امکان تحقق علم حضوری به خداوند و سپس تبدیل علم حضوری به علم حصولی، مصححی برای اعتبار براهین و استدلال‌هایی که موضوع آن اثبات خداوند است، پیدا نمود. عدم امکان تحقق علم حضوری به خداوند با تعابیر مختلفی بیان شده است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

(الف) هستی‌شناسی ادراک بیانگر این مطلب است که حقیقت ادراک بر خلاف نظریاتی که آن را ماهیت و عرض (حلی، ۱۴۱۳ق، ص ۲۲۵) یا امری سلبی و بالقوه (ابن سینا، ۱۳۷۹ش، ص ۳۴۸) می‌دانند، حقیقتی وجودی و صرف فعلیت است (ملاصدرا، ۱۳۶۳ش، ص ۱۰۸) که نفس فاعل شناسا هنگام مواجهه با معلوم بالعرض خارجی، آن را در صقع خود ایجاد، خلق و با آن اتحاد برقرار می‌کند. براین اساس، علم و ادراک را به جمیع اقسام آن اعم از حسی و خیالی و عقلی، می‌توان معلول و وابسته به فاعل شناسا دانست و از آنجا که علم علت به معلول، حضوری است، بازگشت تمام ادراکات فاعل شناسا به علم حضوری خواهد بود. براین پایه، اگر بپذیریم خداوند متعلق علم حضوری فاعل شناسا

قرار می‌گیرد، لازمه آن، وابستگی و معلولیت آن علم حضوری خواهد بود؛ و حال آنکه وجود وابسته هیچ‌گاه خدا نیست. پس علم حضوری به خداوند امکان‌پذیر نخواهد بود، تا با تبدیل آن به علم حصولی، مصححی برای اثبات‌پذیری و اقامه برهان بر وجود خداوند باشد.

ب) اگر خداوند متعلق ادراک به علم حضوری باشد، از آنجاکه مدرک در علم حضوری نسبت به مدرک احاطه وجودی دارد و در محل بحث، مدرک، خداوندی است که به واسطه تام و اتم‌بودن، عالم به جمیع ماسواست، انسان می‌توانست با علم حضوری به خداوند، به علمی حقیقی، مطلق و ثابت از موجودات دست یابد؛ حال آنکه انسان بالوجدان فاقد چنین علم و ادراکی است و این خود شاهی است بر اینکه خداوند متعلق علم حضوری انسان قرار نمی‌گیرد. این سخن زمانی وجهت بیشتری می‌یابد که بدانیم موجود بسیط حقیقی یا بتمامه درک نمی‌گردد یا بتمامه درک می‌گردد؛ چه‌اینکه اگر ادعا شود موجود بسیط حقیقی تنها قسمتی از آن ادراک می‌گردد، لازمه‌اش انقسام‌پذیری و خلف در بساطت حقیقی خواهد بود.

پ) هر چند از مصادیق علم حضوری، علم معلول به علت خود است، لکن بایستی به این نکته توجه داشت که علت، هیچ‌گاه از آن‌جا که علت است برای معلول خود حضور و وجود ندارد؛ چون در غیر این صورت، وحدت علت و معلول از جمیع جهات و حیثیات و نفی کثرت از ساحت هستی لازم می‌آید. پس حضور و وجود علت برای معلول خویش تنها به این اعتبار است که علت برای مرتبه‌ای از خود که مقوم معلول است، حضور دارد و وجودش برای آن است. بنابراین علت درحالی که در بردارنده معلول است، خودش به خودش علم دارد و این علم علت به خودش از آن‌جهت که معلول بیرون از علت نیست و وجود علت، احاطه بر معلول دارد، به معلول نسبت داده می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۶ق، ص ۲۴۲). براین اساس، نمی‌توان گفت معلول، علم حضوری مستقل به علت دارد و یا اینکه در علم حضوری معلول به علت، تمام وجود علت برای معلول حاضر می‌شود. حاصل آنکه از طریق علم حضوری معلول به علت نیز نمی‌توان مصححی برای علم حضوری به خداوند پیدا نمود.

نقد و بررسی: دلالت استدلال‌های فوق بر اثبات‌ناپذیری خداوند حداقل از جهت زیر قابل مناقشه است:

میان تحقق علم حضوری به خداوند و حصول علم به جمیع حقایق موجود در ساحت هستی، ملازمه عقلی وجود ندارد تا عدم وقوع یکی را دلیل بر عدم وقوع دیگری بدانیم؛ چه‌اینکه علم حضوری به حق تعالی، علمی غیراکتناهی و به اندازه سعه وجودی فاعل شناسا است. یعنی فاعل شناسا همواره به ظهور از ظهورات و شئونی از شئون حق تعالی عالم می‌گردد، نه به کنه ذات خداوند که به اعتبار آن عالم به جمیع مخلوقات است. اما از آنجاکه این ظهورات و شئون به سبب عدم‌تناهی حقیقت وجود و تحقق وحدت‌اتصالی حقیقت وجود با مظاهر و شئون انفصال و تباین حقیقی از خداوند ندارند، علم حضوری به آن‌ها علم حضوری به خداوند را نیز در پی دارد. به این معنا که فاعل شناسا به علم حضوری می‌یابد که ورای این تعینات محدود، تعینی نامحدود تحقق دارد؛ چه‌اینکه ادراک محدود به نحو ضرورت، ادراک نامحدود را به دنبال دارد. با این بیان، پاسخ از اشکال مربوط به ادراک یا عدم ادراک موجود بسیط حقیقی نیز دانسته می‌شود؛ زیرا ذات خداوند است که به علت بساطت یا به تمامه درک می‌گردد یا به تمامه درک نمی‌گردد؛ اما منعی ندارد که ظهورات این ذات، مورد ادراک فاعل شناسا باشند؛ زیرا این ظهورات محدودند و بسیط حقیقی نیستند.

۳-۴. امتناع اقامه برهان «لم» و عدم اعتبار برهان «إن» نسبت به خداوند

یکی دیگر از دلایلی که ممکن است از آن در جهت استدلال بر اثبات‌ناپذیری خداوند استفاده شود، دلیلی است که ابتناء آن بر عدم امکان اقامه برهان «لم» و «إن» بر وجود خداوند است. خداوند متعال چون در سلسله علل قرار دارد و ورای وجود او علتی نیست، امکان اقامه برهان «لم» در اثبات وجود او نیست؛ زیرا وجودی که علت ندارد، برهان «لم» هم ندارد. همچنین در مورد اقامه برهان «إن» در اثبات وجود خداوند که سیر از معلول به علت است، هرچند اقامه چنین برهانی در مورد خداوند متصور است، ولی مشکل اینجاست که برهان «إن» به جهت عدم وجود ثبات و پایداری در جانب معلول از یک طرف و نیز امکان وجود علل مختلف برای معلول واحد از طرف دیگر، یقین‌آور نیست. بنابراین، باتوجه به انحصار برهان در «إنی» و «لمی» و عدم کارکرد این دو برهان در اتیان استدلال و برهان یقینی بر وجود خداوند، امکان اقامه قیاس برهانی و استدلال در جهت اثبات وجود خداوند فراهم نیست. معتبر نبودن برهان «إن» از مواردی است که در آثار برخی از حکما بدان اشاره شده است (طباطبایی، ۱۴۱۶ق، ص ۶).

نقد و بررسی: شکی نیست که برهان «لم» در مورد خداوند متعال به دلیل اینکه ورای وجود او علتی نیست، جاری نمی‌گردد؛ لکن یقین‌آور نبودن براهین «إنی» در مورد خداوند محل تأمل است؛ زیرا اصل عدم‌تناهی حقیقت وجود و لوازم آن از جمله اصل وحدت اتصالی وجود در ساحت هستی، در توجیه و اعتباربخشی به براهین اثبات وجود خداوند متعال کاربرد دارد. اگر برای معلول وجود و شائی منفصل از وجود علت در نظر بگیریم، می‌توان پذیرفت که به واسطه انفصالی که میان معلول و علت تحقق دارد، شناخت و اثبات وجود معلول به شناخت و اثبات وجود علت نمی‌انجامد؛ لکن اصل عدم‌تناهی حقیقت وجود، سبب تحقق نوعی وحدت اتصالی در ساحت هستی است، وحدتی که از

لحاظ هستی‌شناختی، معلول را عین‌ربط به علت قرار می‌دهد و عین‌ربط بودن معلول به علت خود، سبب دفع توهم هرگونه انفصال وجودی میان معلول با علت است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲، صص ۲۹۹-۳۰۰). نتیجه آنکه اگر میان معلول و علت، وحدت اتصالی برقرار بود، اثبات وجود معلول، ضرورتاً اثبات وجود علت را به دنبال خواهد داشت و این ادعا که برهان «إنی» از طریق معلول سبب اثبات و شناخت علت نمی‌گردد، صحیح به نظر نمی‌رسد. آری، سیر از طریق معلول به علت، موجب علم اکتناهی و تفصیلی به خداوند متعال نیست؛ لکن باید توجه داشت که کارکرد براهین «إنی» در حصول چنین علمی نیست و این براهین با اثبات وجود خداوند، تنها شناختی غیراکتناهی و اجمالی از وجود خداوند در اختیار قرار می‌دهند و این شناخت به این معناست که ورای این معلول متعین و مقید، وجودی نامتعیّن و مطلق تحقق دارد (فنازی، ۲۰۱۰، ص ۲۸۳)؛ اما اینکه حقیقت و کنه این وجود چیست، مطلبی است که عقل توانایی نیل به آن را ندارد و در این صورت، اگر مقصود کسانی که معتقدند برهان «إنی» در اثبات و شناخت وجود خداوند معتبر نیست، اثبات و شناخت اکتناهی باشد، نزاع با ایشان لفظی خواهد بود.

۴-۴. امتناع اقامه برهان بر وجود خداوند به واسطه ضرورت‌ازلیه و اطلاق مقسمی خداوند

از جمله دلایلی که می‌توان از آن در جهت اثبات‌ناپذیری خداوند استفاده نمود، اثبات‌ناپذیری خداوند به واسطه بدهت وجود ناشی از ضرورت‌ازلیه و اطلاق مقسمی خداوند است. وجوب و ضرورت در مورد خداوند متعال به نحو ضرورت‌ازلیه است. ضرورت‌ازلیه منحصر در جایی است که ثبوت و ضرورت محمول برای ذات موضوع، بدون لحاظ هیچ‌گونه قید و شرطی حتی قید وجود موضوع، ضروری باشد. چنین ضرورتی مختص به وجود صرفی است که محدود به هیچ حد وجودی، عدمی و ماهوی نیست (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۹۴). یعنی ضرورت‌ازلی در جایی است که ذات موضوع، با قطع نظر از همه اعتبارات و حیثیات، مصداق وجود باشد و مصداق چنین ضرورتی تنها ذات خداوند متعال است (طباطبایی، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص ۲۲). از طرفی آگاهییم که قضیه اولی قضیه‌ای است که ثبوت محمول برای موضوع آن، محتاج علت و سبب درونی یا بیرونی نیست؛ چه‌اینکه در این قضایا ذات موضوع به تنهایی برای اتصاف به محمول کفایت می‌کند. این قضایا نه تنها نیاز به استدلال ندارند، بلکه اقامه دلیل بر آن‌ها ممکن نیست؛ زیرا ذات موضوع تنها سبب ثبوت محمول برای موضوع است و بدین جهت میان موضوع و محمول، علتی تحقق ندارد تا در قیاس، حدوسط واقع شود و برهان «لهم» را تشکیل دهد. از طرفی، استدلال از معلول بر علت نیز یقین‌آور نخواهد بود تا برهان «إنی» تشکیل گردد. نتیجه آنکه در قضایای اولی حدوسط وجود ندارد تا در قیاس واقع شود. از آنجاکه قوام قیاس برهانی به حدوسط آن است، این قضایا تخصصاً از حیطة اثبات‌پذیری یا عدم اثبات‌پذیری خارج هستند. براین اساس، چون در قضیه «خدا، موجود است»، ثبوت وجود برای ذات خداوند متعال به نحو ضرورت‌ازلی است، می‌توان این قضیه را اولی، بی‌نیاز از اثبات و یا حتی اثبات‌ناپذیر دانست.

مشابه بیان فوق در مورد اثبات‌ناپذیری خداوند متعال را می‌توان با توجه به اطلاق مقسمی خداوند نیز ارائه داد. خداوند مقید به هیچ قیدی حتی قید اطلاق نیست و اصطلاحاً مطلق به اطلاق مقسمی است (جامی، ۱۳۷۰ش، ص ۲۰۵) و در این حالت، وجود او بی‌نیاز از اثبات و یا حتی اثبات‌ناپذیر خواهد بود؛ چراکه چنین وجودی هیچ‌گاه مشکوک نیست و به همین جهت، نیازمند اقامه برهان بر وجودش نخواهد بود. شک در یک وجود، هنگامی تحقق می‌یابد، که آن وجود، مقید به قیدی شود و شک در وجود قید، به وجود مقید تسری می‌یابد و در این هنگام، این شک تنها با اقامه استدلال یا برهان قابل زوال خواهد بود.

نقد و بررسی: امتناع اقامه برهان بر وجود خداوند به واسطه ضرورت‌ازلیه و اطلاق مقسمی خداوند از دو جهت قابل مناقشه است:

جهت اول: ملازمه‌ای میان اولی بودن یک قضیه و امتناع اقامه برهان بر آن قضیه نیست. در مواردی که ثبوت محمول برای موضوع، سببی غیر از ذات موضوع وجود ندارد، تنها اقامه برهان «لهم» بر آن قضیه، ممتنع است؛ اما می‌توان از طریق ملازمات عامه در قالب برهان «إن» بر آن قضیه استدلال نمود. شیخ‌الرئیس در این رابطه می‌گوید: «اگر ثبوت حداکبر بر حداصر علتی نداشته باشد، بلکه ذاتاً حداکبر بر حداصر ثابت باشد، اما این ثبوت بین‌الوجود نباشد و ثبوت حدوسط بر حداصر نیز علتی نداشته باشد، اما این ثبوت بین‌الوجود باشد و ثبوت حداکبر بر حدوسط نیز بین‌الوجود باشد، در این صورت می‌توان برهان یقینی منعقد کرد و چنین برهانی، برهان «إن خواهد بود» (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ق، ص ۸۶). براین اساس، ضروری‌ازلی بودن خداوند متعال، منافاتی با امکان اثبات‌پذیری او نخواهد داشت؛ مگر آنکه کسی اعتبار براهین «إنی» را مورد مناقشه قرار دهد که باتوجه به مطالب گذشته، محلی برای چنین خدشه‌ای وجود ندارد. نتیجه آنکه در محل بحث می‌توان از طریق براهین مبتنی بر ملازمات عامه و با به‌کارگیری علیت‌تحلیلی، به‌عنوان مثال از وجوب‌ازلی خدا، بر وجوب او و از وجوب او بر وحدت و سایر صفات وجودی او برهان اقامه نمود و یا با تحلیل وجود ممکنات و اثبات عین‌ربط بودن آن‌ها، تحقق وجود مستقل واجب‌تعالی را به اثبات رساند.

جهت دوم: میان اطلاق مقسمی خداوند و امتناع اقامه برهان بر وجود او ملازمه‌ای نیست. هرچند خداوند متعال، مقید به هیچ قیدی نیست، لکن به واسطه صفت خالقیت و مظهریت، همواره به نحو ضرورت، واجد تجلیات و ظهورات نامتناهی است به نحوی که تصور و تحقق واجب‌تعالی بدون تحقق این تجلیات و مظاهر ممکن نیست؛ زیرا به حکم عینیت مطلق صفات با ذات خداوند متعال نفی این صفات، نفی وجود خداوند را

به‌دنبال خواهد داشت. ازطرفی، اگر بپذیریم ذات خداوند به دلیل عدم امکان احاطه علمی به او، متعلق معرفت اکتناهی نیست، آیا راهی برای شناخت او هرچند اجمالاً و به‌نحو غیراکتناهی به غیر از طریق مظاهر او خواهد بود؟ قطعاً پاسخ منفی است. پس باید پذیرفت که تصور اجمالی و غیراکتناهی از خداوند جز از طریق مظاهر او ممکن نیست؛ بدین‌گونه که عقل با مشاهده محدودیت و تعیین این مظاهر، و لحاظ مسبوقیت وجودی هر موجود محدود و متعین، به وجودی نامحدود و نامتعیّن، حکم به تحقق وجود نامحدود و نامتعیّن به‌نحو مطلق، می‌نماید و پر واضح است که این سخن، خود نوعی استدلال بر وجود خداوند است که به‌معنای استدلال‌پذیری و اثبات‌پذیری اوست؛ مگر آنکه کسی بر این باور باشد که در مورد خداوند‌متعال به تصور اجمالی و غیراکتناهی نیز نیازی نداریم و یا اساساً این‌گونه تصور را در مورد خداوند محال بداند که البته در این صورت بیان گزاره‌هایی نظیر: خداوند به‌نحو اجمالی و غیراکتناهی به تصور در نمی‌آید یا واجب‌تعالی به‌واسطه مقید نبودن اثبات‌پذیر نیست، گزاره‌هایی غلط و با مسامحه گزاره‌هایی بی‌معنا خواهند بود؛ چه‌اینکه موضوع قضیه در آن‌ها به‌هیچ‌نحوی از انحاء، تصور و ادراک نشده است و حال آن‌که تصدیق قضیه فرع بر تصور موضوع آن است.

۴-۵. امتناع اقامه برهان بر وجود خداوند به‌واسطه فقدان شرط تعریف و اثبات‌پذیری

از جمله شرایط صحت هر تعریفی، اعرافیت و اظهاریت معرفت از معرفت است (شهرزوری، ۱۳۸۳ش، ص ۱۰۰) و برهمین قیاس، مقدمات هر قیاسی نیز باید ظاهرتر و آشکارتر از نتیجه قیاس باشد. ازطرفی می‌دانیم که خداوند به‌واسطه سعه، اطلاق و عدم‌تناهی ذاتی در نهایت ظهور و اعرافیت است، براین‌اساس، متصور نیست که برای تعریف یا اثبات خداوند، مقدمه یا مقدماتی ظاهرتر و آشکارتر از خود او پیدا نمود؛ چه‌اینکه به حکم مساوقت وجود با ظهور، اگر چیزی ظاهرتر از خداوند باشد، اولی به خدا بودن است و این بدان معناست که آنچه واجب‌الوجود فرض شده، واجب‌الوجود نیست. نتیجه آنکه تعریف یا اثبات واجب‌تعالی به‌واسطه شرط اعرافیت و اظهاریت معرفت و مقدمات، امکان‌پذیر نیست و در نتیجه واجب‌تعالی اثبات‌پذیر نخواهد بود.

نقد و بررسی: گفته شد حقیقت وجود که منطبق بر وجود خداوند است، متصف به ویژگی عدم‌تناهی وجودی است و این ویژگی سبب تحقق نوعی وحدت اتصالی وجودی، میان خداوند و مظاهر وجودی اوست. براین‌اساس، هیچ وجودی را در ساحت هستی اعم از ذهنی و عینی نمی‌توان تصور نمود که خارج از حیطه وجود و ظهور ذاتی یا فعلی خداوند باشد و میان او و خداوند انفصال و تباین وجودی، تحقق داشته باشد. مقدمه یا معرفتی که درجهت اثبات یا شناسایی خداوند به‌کار گرفته می‌شود، به‌عنوان نحوه و ظهوری از انحاء و ظهورات حقیقت وجود، وجودی جدا، منفصل و متباین از خداوند به‌عنوان حقیقت وجود ندارد تا بخواهد حقیقتاً متصف به حکمی غیر از حکم حقیقت وجود شود. پذیرفتنی نیست که خداوند به‌عنوان حقیقت وجود، اعراف‌الاشیاء باشد، اما ظهورات عینی یا علمی این حقیقت، اخفی‌الاشیاء باشند؛ زیرا میان این دو انفصال، تباین و جدایی به گونه‌ای نیست که سبب اتصاف آن‌ها به دو حکم متضاد گردد؛ بلکه عدم‌تناهی وجودی خداوند، اقتضاء دارد که میان او و مظاهر وجودی‌اش نحوه‌ای اتصال وجودی از قبیل اتصالی که حقیقت شیء با رقیقت خود دارد، وجود داشته باشد. براین‌اساس، می‌توان گفت همان‌گونه که خداوند اعراف‌الاشیاء است، ظهورات علمی و عینی او نیز چنین هستند؛ با این تفاوت که این وصف در مورد خداوند به‌نحو حقیقت، و در مورد ظهورات او به‌نحو رقیقت است. البته تفاوت دیگری نیز در حیطه شناخت فاعل شناسا وجود دارد که از نگاه او ممکن است چنین به‌نظر رسد که میان ظهور خداوند و ظهور مظاهرش و یا میان ظهور مظاهر، تفاوت حقیقی وجود دارد و برهمین‌اساس، فاعل شناسا برخی از ظهورات حقیقت وجود را بین و برخی را غیربین لحاظ می‌کند و آنگاه ظهورات بین را واسطه در اثبات ظهورات غیربین قرار دهد. مثلاً ممکن است فاعل شناسا صفت حیات را واسطه در اثبات صفت علم و قدرت قرار دهد یا صفت وحدت اطلاقی خداوند را واسطه در اثبات وجوب وجود او قرار دهد. این موارد بدین‌معنا نیست که مثلاً صفت حیات حقیقتاً در شناخته شدن یا در وجود خویش وابسته به صفت علم و قدرت باشد و یا وحدت اطلاقی واجب‌تعالی وابسته به وجوب وجود او باشد؛ بلکه در همه این موارد با وجود واحد بسیطی روبه‌رو هستیم که این وجود واحد بسیط، در عین احدی‌الذات و احدی‌الصفات بودن، لوازم و ظهورات بی‌شماری دارد که تنها از دید فاعل شناسا، برخی بین و برخی غیربین هستند.

۵. کارکرد اصل عدم‌تناهی حقیقت وجود در تعیین گستره براهین صدیقین

بنابر تقریر مشهور از برهان صدیقین، از غیر ذات حق بر وجود خداوند استدلال نمی‌شود و یا اینکه غیر وجود خداوند واسطه‌ای در اثبات خداوند در میان نباشد (فارابی، ۱۴۰۵ق، ص ۶۳؛ ملاصدرا، ۱۳۶۰ش، ص ۲۶؛ جوادی آملی، ۱۳۶۸ش، ج ۶، ص ۱۱۷). براین‌اساس، می‌توان گفت از نگاه مشهور، براهینی مانند برهان امکان ماهوی، در اثبات خداوند نمی‌تواند در زمره براهین صدیقین محسوب گردد. لکن با توجه به مبنایی که براساس عدم‌تناهی حقیقت وجود انتخاب شد، متصور نیست که از غیر وجود خداوند بر وجود او استدلال شود؛ زیرا فرض بر این است که

حقیقت وجود منطبق بر وجود خداوند، به واسطه عدم تناهی خود، هیچ نحوه وجودی را در ساحت هستی، منفصل و غیر خود، باقی نمی‌گذارد تا صدق کند که از غیر وجود خدا بر وجود خدا استدلال شده باشد. حتی می‌توان برهان امکان ماهوی را نیز در زمره براهین صدیقین جای داد؛ چه اینکه مطابق با نظر تحقیق ماهیت ذهنی نیز نحوه‌ای از وجود است و اعتبار مغایرت آن با وجود، تنها به لحاظ عدم اعتبار است و نه اعتبار عدم (سبزواری، ۱۳۷۹ ش، ج ۲، ص ۹۰). البته بر مبنای گستره براهین صدیقین با تقریر عدم تناهی حقیقت وجود، تمام این براهین از لحاظ شرافت در یک مرتبه نخواهند بود؛ زیرا گرچه هرگونه استدلالی بر وجود خداوند، استدلال از غیر خدا بر خدا نیست، لکن مظاهر حقیقت وجود که غیر خداوند نیستند، از لحاظ شدت و ضعف ظهور خداوند در آن‌ها متصف به درجات مختلفی از شرافت می‌شوند؛ بنابراین، برهانی که از طریق امکان ماهوی در صدد اثبات وجود خداوند است، به مراتب از برهانی که از طریق نفس، وجود خداوند را اثبات می‌کند از شرافت کمتری برخوردار است؛ چراکه انسان اشرف مخلوقات خداوند محسوب می‌گردد و ظهور خداوند در انسان به مراتب تام‌تر و کامل‌تر از ظهور خداوند در صورت‌های علمی ماهوی است.

۶. نتیجه‌گیری

کار بست اصل عدم تناهی حقیقت وجود و برخی از لوازم و فروع وجودشناختی آن نظیر اصل وحدت اتصالی وجود در ساحت هستی، بیانگر این واقعیت است که وجود خداوند متعال اثبات‌پذیر می‌باشد و بر این اساس، استدلال‌هایی که در مورد اثبات ناپذیری وجود خداوند بیان شد، متقن و صحیح نیست. همچنین کار بست اصل عدم تناهی حقیقت وجود، در حوزه تعیین گستره براهین صدیقین، بیانگر این نکته بدیع است که گستره براهین صدیقین می‌تواند به میزان گستره براهین خداشناسی باشد و در این حالت ملاک اشرفیت براهین صدیقین نسبت به یکدیگر به میزان شدت ظهوری است که خداوند متعال در مظاهر حقیقت وجود دارد.

یادداشت‌ها

نویسندگان هیچگونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

- ابن ترکه، صائن الدین علی (۱۳۶۰ش). تمهید القواعد. (محقق و مصحح: سید جلال الدین آشتیانی). تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۹ش). النجاة من الغرق فی بحر الضلالات. (مقدمه و تصحیح: محمدعلی دانش‌پژوه). تهران: دانشگاه تهران.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ق). التعليقات. (تحقیق: عبدالرحمان بدوی). بیروت: مكتبة الاعلام الاسلامی.
- ابن عربی، محیی الدین (۲۰۰۳م). کتاب المعرفة. (محقق و مصحح: محمدامین ابوجوهر). دمشق: دارالتکون للطباعة و النشر.
- جامی، عبدالرحمن (۱۳۷۰ش). نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۶۸ش). شرح حکمت متعالیه. تهران: الزهراء.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۳ق). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- رنجبر، هما و حسینی، داود (۱۳۹۵ش). نقد صدرا به برهان صدیقین سبنوی؛ کل، عدد. فلسفه تحلیلی، ۱۳(۳۰)، ۱۱۱-۱۲۶.
- سبزواری. ملاهادی (۱۳۷۹ش). شرح المنظومه. تهران: نشر ناب.
- شهرزوری، شمس الدین (۱۳۸۳ش). رسائل الشجرة الالهية فی علوم الحقایق الربانیة. (تصحیح و تعلیق: نجفقلی حبیبی). تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۸ش). رسائل توحیدی. قم: بوستان کتاب.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۶ق). نهاية الحکمة. قم: جماعة المدرسين فی الحوزة العلمية بقم، مؤسسه النشر الإسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۲۸ق). مجموعه رسائل علامه طباطبایی. قم: باقیات.
- طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۷۵ش). شرح الاشارات و التنبیها لمحقق الطوسی. قم: نشر البلاغة.
- فارابی، ابونصر (۱۴۰۵ق). فصوص الحکم. قم: انتشارات بیدار.
- فناری، شمس الدین محمدحمزه (۲۰۱۰م). مصباح الأنس بین المعقول و المشهود. (محقق و مصحح: عاصم ابراهیم الکیالی). بیروت: دارالکتب العلمیة.
- فریدونی، سمیه و آیت‌اللهی، حمیدرضا (۱۳۹۲ش). امکان‌پذیری وجود خدا در برهان های وجودی مدرن. جستارهای فلسفه دین، ۲(۴)، ۱-۱۸.
- قیوم‌زاده، محمود (۱۳۹۳ش). مقارنه و تطبیق برهان صدیقین سینا و عرشی صدرا در وحدت واجب تعالی. پژوهش‌های هستی‌شناختی، ۳(۵)، ۱۲۵-۱۴۷.
- Dor: <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23453761.1393.3.5.7.6>**
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۶۰ش). اسرار الآیات و انوار البینات. تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه اسلامی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۹۸۱م). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۴۱۷ق). الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة. بیروت: مؤسسه التاريخ العربی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۶۳ش). المشاعر. (مترجم: عمادالدوله). تهران: طهوری.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (بی‌تا). ايقاظ النائمين. تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- میرداماد، محمدباقر (۱۳۸۵ش). مصنفات میرداماد. (بهاهتمام: عبدالله نورانی). تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- یزدان‌پناه، سید یدالله (۱۳۸۶ش). مبانی و اصول عرفان نظری. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی(ره).
- یزدانی، عباس (۱۳۹۴ش). اقامه برهان بر اثبات وجود خداوند، امکان یا امتناع؟. پژوهش‌های علم و دین، ۶(۱۲)، ۱۱۹-۱۳۳.

References

- Fanari, Sh. M. H. (2010). *Misbah al-Ounce bien al-Maghool va al-Mashhood*. (Research & proofread: A. E. al Kayali). Beirut: Dar al-Katb al-Alamiyeh.
- Farabi, A. N. (1984). *Fousus al-Hakm*. Qom. Bidar Publications. [In Arabic]
- Fereydouni, S. & Ayatollahi. H. R. (2012). The Possibility of God's Existence in Modern Existential Arguments. *Philosophy of Religion*, 2(4), 1-18. [In Persian]
- Helli, H. (1992). *Kashf-o al-Morad*. Qom. Al-Nashar al-Islami Institute. [In Arabic]
- Ibn Arabi. M. D. (2003). *Kitab al-Marafah*. (Research & proofreader: M. A. Abu Johar). Damascus: Dar al-Takin for printing and publishing.

- Ibn Sina, H. A. (1983). *Al-Talighat*. (Research: A. Badavi). Beirut: School of Islamic Media. [In Arabic]
- Ibn Sina, H. A. (2000). *Al-Nejat men al-Ghargh*. (Correct: M. A. Daneshpajoo). Tehran: Tehran University. [In Persian]
- Ibn Turke, S.A. (1981). *Tahmid al-Ghavaeid*. (Research & proofreader: S. J. Ashtiani). Tehran: Publications of the Ministry of Culture and Higher Education. [In Persian]
- Jami, A. (1991). *Naghd-e al-Nufus fi Naqsh al-Fusus*. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Islamic Guidance. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (1989). *Sharh-e Hekmat-e Motealiye*. Tehran: Al-Zahra. [In Persian]
- Mirdamad. M. B. (2015). *Mosnefat Mirdamad*. (Correct: A. Noorani). Tehran: Publications of the Association of Cultural Artifacts and Maghrebs. [In Persian]
- Qayyumzadeh, M. (2013). Comparison and Comparison of Sina's and Arashi Sadra's Proofs in the Unity of the Supreme Authority. *Ontological Researches*, 3(5), 125-147. [In Persian].
Dor: <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23453761.1393.3.5.7.6>
- Ranjbar, H. & Hosseini. D. (2015). Sadra's Criticism of Sediqin Sinavi's Argument; Total, Number. *Analytical Philosophy*, 13(30), 111-126. [In Persian]
- Sadr al-Din Shirazi, M. I. (Mulla Sadra) (1981). *Al-Hikmah al-Mu'taaliyyah in al-Asfar al-Aqli al-Arabaeh*. Beirut: Dar Ehiya al-Tratah al-Adabi.
- Sadr al-Din Shirazi, M. I. (Mulla Sadra) (1981). *Asrar Aayat and Anwar Albinat*. Tehran: Islamic Society of Islamic Wisdom and Philosophy. [In Persian]
- Sadr al-Din Shirazi, M. I. (Mulla Sadra) (1984). *Al-Mashaer*. (Translate: Emad al-Dawlah). Tehran: Tahuri. [In Persian]
- Sadr al-Din Shirazi, M. I. (Mulla Sadra) (1996). *Al-Shawahid al-Rubabiyyah in al-Manahaj al-Salukiyyah*. Beirut: Al-Tarikh al-Arabi Institute. [In Arabic]
- Sadr al-Din Shirazi, M. I. (Mulla Sadra) (N. D.). *Iqaz al-Naimeen*. Tehran: Islamic Society of Wisdom and Philosophy of Iran. [In Persian]
- Sanzevari, M. H. (2000). *Sharhe al-Manzome*. Tehran: Nab publishing.
- Shahrzuri, Sh. D. (2004). *Rasa'il al-Shajrah al-Ilahiyyah in the Sciences of al-Haqayq al-Rabbaniyyah*. (Correct & suspense: N. Habibi). Tehran: Iranian Research Institute for Wisdom and Philosophy. [In Persian]
- Tabatabaei, S. M. H. (1995). *Nahyte al-Hekmat*. Qom: Jama'ah al-Mudrasin in al-Hawza al-Alamiya Qom al-Nashar al-Islami Institute. [In Arabic]
- Tabatabaei, S. M. H. (2007). *Majmoe Rasael-e Allameh Tabatabai's*. Qom: Baghiyat. [In Arabic]
- Tabatabaei S. M. H. (2009). *Rasael Toohidi*. Qom: Bustan Ketab. [In Persian]
- Tusi, K. N. (1996). *Sharhe al-Esharat va al-Tanbihat le-Mohaghegh al-Tusi*. Qom: Al-Balagha Publication. [In Persian]
- Yazdani, A. (2014). Argument to Prove the Existence of God, Possibility or Refusal?. *Researches of Science and Religion*, 6(12), 119-133. [In Persian]
- Yazdanpanah, S. Y. (2007). *Mabani va Ousul Erfani Nazari*. Qom: Publications of Imam Khomeini Educational Research Institute. [In Persian]